

Yadra!

JUNE 2014

O CEI NA ITOKANI DINA?

O Cei na iTokani Dina?

TABANA E 4-7

3 VEIYASA I VURAVURA

8 NA RAI NI IVOLATABU
Mate

10 ITUKUTUKU MAKAWA
Joseph Priestley

12 Mate ni Gadro—O Taqomaki Iko Tiko?

14 IVAKASALA INA VUVALE
Qarauna na Vakayagataki iLavo

16 BULA VAKAIDEWADEWA SE BULI?
Nona iDusidusi ni Veitosoyaki na Burogo

Vol. 95, No. 6 / Monthly / FIJIAN

iTabataba Yadua: 44,748,000 ena 99 Vosa

E sega ni volitaki na iova qo. la e vakarautaki me dau caka tale ga kina na veivakulici ena iVolatabu e vuravura raraq qai tokoni ena cau. Na tikinivolatabu kece mai na Vakatekuu ina Malakai e lavetaki mai na *Ai Vola Tabu* vakaViti, kei na tikinivolatabu kece mai na Maciu ina Vakatikila, e lavetaki mai na *Vakadewa ni Vuravura You ni iVolatabu vaKirisi vaKarisito*, vakavo ga kee vatakakilai toka.

Awake! (ISSN 0005-237X) is published monthly by Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc.; L. Weaver, Jr., President; G. F. Simonis, Secretary-Treasurer; 25 Columbia Heights, Brooklyn, NY 11201-2483, and in Australia by Watchtower Bible and Tract Society of Australia, 12-14 Zouch Road, Denham Court, NSW 2565. Periodicals Postage Paid at Brooklyn, N.Y., and at additional mailing offices.

POSTMASTER: Send address changes to *Awake!* 1000 Red Mills Road, Walkill, NY 12589-3299.

© 2014 Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. Printed in Australia.

TEENAGERS

Raica na taro era dau taroga na itabagone kei na kena isau vakaivolatabu. Wili kina:

- “Am I Ready to Leave Home?”
- “How Can I Keep My Mind Off Sex?”

O rawa ni sarava na video qo ena vosa vakavalagi *What Your Peers Say—Cell Phones*.

(Rawa ni wiliki ena vosa vakavalagi, rai ena ulutaga BIBLE TEACHINGS > TEENAGERS)

CHILDREN

Wilika na italanoa vakaivolatabu. Mo qai cakava vata kei luvemu na ka e tukuni kina. Vukei koya me kilai ira vinaka na talanoataki ena iVolatabu, me kila tale ga na itovo savasava.

(Rawa ni wiliki ena vosa vakavalagi, rai ena ulutaga BIBLE TEACHINGS > CHILDREN)

O via kila eso tale na ivakamacala se mo vulica wale na iVolatabu?

Rai ena www.jw.org se volavola qai vakauta ina dua na katonimeli qo.

JEHOVAH'S WITNESSES: FIJI: PO Box 23, Suva. AUSTRALIA: PO Box 280, Ingleburn, NSW 1890. O rawa ni raica na lisu ni katonimeli kei na itikotiko kece e veiyasa i vuravura ena www.jw.org/en/contact.

© RAJAU/PHANIE/Science Source

KENADA

Era veilecayaki na vakailesilesi ni valenibula ena ka mera cakava ena **yaloka e vakamautaki qai vakacevatataki** (frozen embryo), e sega ni macala se ra tu e vei na kena "itaukei." E ripotetaka e dua na valenibula ni maroroya tu e duanaudolu na yaloka sa vakamautaki oti, o ira na vakadonuya me caka vei ira na veigaravi qori e sa "yali na kedra o."

AILADI

E ru na mataqali vakamau era rawa ni digia na lotu Katolika e Ailadi ena veigauna sa oti, oya na vakamau vakamatanitu se vaka-lotu. Ia ena 2013, sa caka vakamau tale ga e dua na ilawalawa qai **sega ni caka kina e dua na ka vakalotu.** E ripotetaka na tabana ni itukutuku na *Reuters* nira sa taqea dredre tale na ilawalawa qori "na levu ni lewenivanua era vinaka-ta nodra vakamau me vinaka cake mai na vakamau vakamatanitu, ia me kua ni caka kina e dua na ka vakalotu."

VURAVURA

Me wali na leqa ni kanavakaca, e vakatututaka kina na Matabose kei Vuravura meda kania na manumanu lalai. Ni bulabula ra qai kania na ka eda sega ni kania o keda, e tukuna kina e dua na ripote ni o ira na **manumanu lalai** qori era "isosomi vinaka ni lewenimanumanu." Ia e laurai tale ga ena vakadidike qori ni "sega ni taleitaki ena so na vanua na kena laukana na manumanu lalai."

JAINA

E laurai ni tubu ena 41 na pasede na **iwiliwili ni vei-sere** ena Janueri ina Seviteba 2013 ni vakatauvatani kei na gauna vata qori ena yabaki sa oti mai Beijing na kotoruraga kei Jaina. Era vakabauta na kenadau ni vakavuna qori na nodra saga na veiwatini mera kua ni sauma na 20 na pasede ni ivakacavacava se qai lavaki ga qo ena vale e volitaki. Ia ena so na ituvaki, e vakalailaitaki na ivakacavacava vei ira na veiwatini era veisere ra qai volitaka na ikarua ni nodra vale.

O Cei na iTokani Dina?

ENA 25 Tiseba 2010, e vola e dua na marama ni Peritania yabaki 42 ena dua na site ni veikilai ena internet ni vakarau vakamatei koya. E laurai ena ka e vola qori ni vinakata na veivuke. Era tu tale ga ena internet ena gauna oya na nona itokani, ia e sega ni dua e via vupei koya. Ena siga tarava era kunei koya na ovisa ni sa mate, ni gunuva vaksivia na wainimate.

Na iyaya vovou sa tu nikua e vakarawarawataka me levu na noda itokani ena noda vakacuruma wale ga na yacadra ena site ni veikilai ena internet. Ena yasana adua, e rawa nida bokoca na yacadra ke da sega ni via veitokani tale kei ira. Ia na veika e yaco vua na marama mai Peritania, e vakaraitaka ni dredre mera kunei na itokani dina. E laurai ena dua na vakadidike ni sa qai levu ga na noda veimaliwai, ia era lewe lailai era itokani dina.

O na rairai duavata kei ira e levu ni yaga na itokani. Me dua nomu itokani e levu na ka e okati kina, sega ni nomu biuta wale na yacana ena internet se talevoni. Na cava o namaka vua na nomu itokani? Rawa vakacava mo itokani vinaka? Na cava e vinakati me rawa ni dei na veitokani?

Dikeva mada e va na ivakavuvuli e rawa ni dusimaki iko, kei na ivakasala vakaivolatabu ena vupei iko mo dua na itokani vinaka.

1. Dauveikauaitaki

Na veitokani dina e okati kina na nomu solia nomu gauna vua nomu itokani. Ena vinakati mo drau cakacaka vata, mo drau veitokoni tale ga. Qori na dei kina na nomudrau veitokani. Tarogi iko mada: 'Au yalorawarawa ni solia na noqu gauna kei na noqu iyau me baleti noqu itokani?' Nanuma tiko, me dua nomu itokani vinaka, e vinakati taumada vei **iko** mo vakaraitaka e liu ni o itokani vinaka.

KA ERA NAMAKA E LEVU VUA NA ITOKANI VINAKA

Irene: "Na veitokani e vaka na kena cakacakataki e dua na were totoka, e vinakati kina na gauna kei na sasaga. Ia ena tekivu mada mai Jerusalemi, oya mo itokani vinaka mada e liu. Mo yalololoma qai veikauaitaki. Mo yalorawarawa tale ga ni solia nomu gauna vei nomu itokani ke gadrevi."

Luis Alfonso: "E takalevu nikua na yalo ni dui nanumi koya. Ena marautaki gona ke dua e kauaitaki iko qai sega ni namaka me saumi lesu vua e dua na ka."

NA CAVA E KAYA NA IVOLATABU?

"*Na ka tale ga oni vinakata mera cakava vei kemuni na tamata, moni cakava tale ga vei ira. Moni dau soli ka, ena qai soli vei kemuni.*" (Luke 6:31, 38) E vakabibitaka o Jisu ena tикиnivolatabu qori na veinanumi kei na lomasoli. Ni o lomasoli, ena vinaka kina na nomu veitokani kei na dua. Era na taleitaki iko qai volekati iko nomu itokani ke o dau tu vakarau ni vuksi ira o qai sega ni namaka mera sauma lesu vei iko.

2. Me Wasoma na Veivosaki

Ena dei nomu veitokani kei na dua ke wasoma na veivosaki. Drau veivosakitaka gona eso na ka drau taleitaka. Vakarogoca na ka e tukuna qai doka na nona rai. Vakavinavinkataki koya qai vakayalo-qaqataki koya ena gauna veiganiti. Ena so na gauna ena vinakati mo vakadodonutaki koya se vakasalataki koya qai sega ni rawarawa qori. Ia na itokani dina ena rai-ca me vakayacori, ena cakava tale ga vakamaqosa.

KA ERA NAMAKA E LEVU VUA NA ITOKANI VINAKA

Juan: "Na itokani dina ena vakaraitaka vakadodonu na nona nanuma, ia ena sega ni cudru ke sega ni ciqomi nona rai."

Eunice: "Au taleitaka na itokani e yalorawarawa ni rogoci au, vakauasivi ena gauna au sotava kina na leqa."

Silvina: "Na itokani dina ena sega ni were-ubiubi ena ka e tukuna—kevaka mada ga e kila ni o na sega ni taleitaka—ni kauaitaki iko."

NA CAVA E KAYA NA IVOLATABU?

"*Me totolo ni vakarorogo na tamata yadua, me berabera ni vos, me bera-bera ni cudru.*" (Jemesa 1:19) Na itokani vinaka e dau vakarorogo. Ena sega ni vos tu ga qai nanuma ni bibi na nona rai. Koya gona, ena vakarogoci nona itokani ni talaucaka na lomana. Ena sega tale ga ni cudru ni vakadodonutaki. E kaya na Vosa Vakaibalebale 27:6, VV: "E vinaka na i naki ni veivakamavoataki ni i tokani voleka."

O DAU YALORAWARAWA
MO VEIVOSOTI?
—KOLOSA 3:13, 14

3. Me Donu na Nomu Rai me Baleti Nomu iTokani

Nida veitokani kei na dua eda na raica ni tiko na ka era lekata. Ia meda nanuma tiko nira sega ni uasivi me vakataki keda. Meda kua gona ni namaka nira na vinaka vakaoti. Meda raica ga na ka era vinaka kina qai vosoti ira nira cala.

KA ERA NAMAKA E LEVU VUA NA ITOKANI VINAKA

Samuel: “Eda dau namaka vakalevu na ka vei ira na so tale. Ia ke da kila nida dau cala qai vinakati meda vosoti, eda na yalorawarawa ni vosoti ira tale ga na tani.”

Daniel: “Mo kila nira dau cala tale ga nomu itokani. Ni basika gona na leqa, e vinaka me wali totolo qai guilecavi.”

NA CAVA E KAYA NA IVOLATABU?

“Eda dau tarabe kece. Ke dua e sega ni tarabe ena vosa, e uasivi o koya, ni rawa tale ga ni varaeletaka na yagona taucoko.” (Jemesa 3:2) Noda nanuma na ka dina qori ena vukei keda meda dua na itokani vinaka, eda na raibaleta tale ga nodra cala se malumalumu. Na iVolatabu e kaya: “Moni dau yalorawarawa, ni dau veivosoti tale ga vakarawarawa ke dua e cudruvaka e dua na ka vua e dua tale. . . . la me kena ilutua, moni sulumaka na loloma ni qo na ivau vinaka duadua ni duavata.”—Kolosa 3:13, 14.

O DAU VEIMALIWAI KEI IRA
E DUIDUI NODRA YABAKI?
—2 KORINICA 6:13

4. Veitokani kei na so Tale

E dodonu meda digia vinaka na noda itokani. Ia e sega ni kena ibalebale qori meda digi ira ga eda yabaki vata se tauauvata na noda isususu. Ia nida veitokani kei ira e duidui na nodra yabaki, isususu se duikaikai, eda na vakila na kena yaga.

KA ERA NAMAKA E LEVU VUA NA ITOKANI VINAKA

Unai: “Ni o veitokani kei ira o yabaki vata se tautauvata na ka oni taleitaka, e vaka nomu kania tiko ga e dua na mataqali kakana e veisiga. Se mani vakacava na kena kana vinaka, ena yaco mai na gauna o na sega ni taleitaka.”

Funke: “Noqu veitokani kei na so tale e vakayalomatua taki au. Niu veimaliwai kei ira e duidui na nodra yabaki kei na nodra isususu, e vuksi au meu yalorawarawa qai veikauaitaki. Era taleitaka qori na noqu itokani.”

NA CAVA E KAYA NA IVOLATABU?

“O koya gona—au vosa vei kemuni me vaka au vosa vei ira na luvequ—moni lomasavu.” (2 Korinica 6:13) E uqeti keda na iVolatabu meda veitokani kei ira na tamata kece ga. Ena vinaka kina na nomu bula, era na taleitaki iko tale ga e levu. ■

Sarava na video
What's a Real Friend?
ena www.jw.org

M A T E

Era tu e vei na mate?

KA ERA TUKUNA ESO Era dau raitayaloyalotaka eso se na vaka-cava na bula i lomalagi, eli, puregatorio se Libo (na itikotiko ni yalo ni gone matedole sega ni papitaiso). Eso tale era vakabauta nida sucu vakavica, meda tamata ena dua na gauna, manumanu se kakana dradrau ena dua tale na gauna. Ia o ira na cata na vakabauta vakalotu qori era nanuma ni iotioti ni ka kece o mate.

*“Ko sa kuvu ni qele ga,
ia ko na suka tale
mo kuvu ni qele.”*

—Vakatekivu 3:19.

KA E KAYA NA IVOLATABU E kaya na Dauvunau 9:10 ni “sega na cakacaka, se na vakasama, se na kila ka, se na vuku, e nai bulubulu, o koya ko sa lako tiko kina.” E vakamacalatake tale ga na iVolatabu na ituvaki ni tamata kei na manumanu nira mate, e kaya: “Era sa lako kece ki na dua bauga na tikina; era sa kuvu-ni-soso kecega, ka ra sa suka tale kecega me kuvu-ni-soso.”—Dauvunau 3:20.

Na cava na kedra ituvaki na mate?

KA ERA TUKUNA ESO Era vakavulici e levu mera vakabauta ni revurevu ni ka era sotava ena gauna era sucu tale kina, e vaka-tau ena ka era cakava nira se bula e vuravura. Ena marau tawa-mudu ke dau caka vinaka, ia ena vakararawataki tawamudu ke dau caka ca. E tukuni ni dodonu me vakasavasavataki e dua, ena qai vakadonui me rairai ena mata ni Kalou ena gauna e mate kina. Era na sega ni rawata qori o ira na sega ni vakasava-savataki.

KA E KAYA NA IVOLATABU O ira na mate era sega ni marau se rarawa. Io, era sega ni vakila e dua na ka na mate ra qai sega ni rawa ni vuksi ira se vakaleqai ira na bula. E tukuni ena Dau-vunau 9:5, 6: “Ni ra sa kila ko ira sa bula ni ra na mate: ia ko ira na mate era sa sega ni kila e dua na ka, . . . na nodra loloma, kei na nodra veicati, kei na nodra vuvu, sa qai yali; a sa sega tale na nodrai votavota e na dua na ka sa caka e ruku ni mata-ni-siga.”

*“Sa lako tani na nonai
cegu, a sa suka ko koya
ki na kena qele; e na siga
dina ko ya sa oti na ka
e vakanananu kina.”*

—Same 146:4.

E tiko beka nodra inuinui na mate?

KA ERA TUKUNA ESO Era vakabauta eso ni o koya e nona ivota-vota me lako i eli e sega na nona inuinui, ena lai vakararawataki tawamudu e kea. Ia o ira na tiko e puregatorio, era rawa ni marautaka na bula e lomalagi nira vakasavasavataki oti ena bukawaqa.

KA E KAYA NA IVOLATABU Na Luve ni Kalou ena vakaturi ira na sa mate mera bula e vuravura. E kaya na iVolatabu: “Kua ni kurabui ena ka qo, ni sa voleka na gauna mera rogoca na domona o ira kece na tu ena ibulubulu mera tucake mai.” (Joni 5:26, 28, 29) Na ka e cakava e dua ni sa vakaturi oti ena qai macala kina nona rawata na bula tawamudu se sega.* ■

*“Kevaka sa ciba na
tamata, ena bula tale ko
koya? Au na waraka na
siga kecega sa loku vei
au, me yaco mada na
noqu vakamataliataki.”*

—Jope 14:14.

* Me ikuri ni ivakamacala me baleta na veivakaturi, raica na wase 7 ni ivola Na Cava Sara Mada e Kaya na iVolatabu? tabaka na iVakadinadina i Jiova. Sa tu tale ga ena www.jw.org.

KENA IVAKAMACALA LEKALEKA

- A sucu o Joseph Priestley ena 1733, volekata na taoni o Leeds, mai Igiladi.
- E kilai me imatai ni saenitisi a dikeva na veimataqali kasi.
- Na nona dikeva na veika vakapolitiki, lai valataka kina na nodra dodonu ni sokalou kei na vuli na lewenivanua.
- Dina ni italatala, a sega ni duavata o koya kei na levu na ivakavuvuli vakalotu, vakabibi na Letoluvakalou kei na tawamate rawa ni yalo.
- A dro i Merika o Priestley ena 1794 qai mate volekata na yabaki 1804.

JOSEPH PRIESTLEY

“E rogo o koya ena ika 18 ni senitiuri ni turaga dau cakacaka, dauveinanumi, e dau gugumatumu ni vulica na veika vakasaenisi, veika vakapolitiki, na itovo ni tamata kei na nodra dauveimaliwai. E tokona na veiveisau e yaco e Varanise qai rogo tale ga ena veika vakaloloma e sotava.”—Vola e dua na vuku o Frederic Harrison.

NA CAVA e cakava o Joseph Priestley me rogo kina? Na veika e dikeva kei na ka e vola e veisautaka nodra rai e levu me baleta na ivakarau ni veiliutaki, ka dina me baleta na Kalou, kei na cagi eda ceguva.

E laurai ena ka e vola ni sega ni duavata kei na ka vakasaenisi se vakalotu e sega ni vakadinadinataki. Dikeva mada.

DIKEVA NA IVAKADINADINA ENA KA VAKASAENISI

A sega tu ni dau taura vakabibi o Joseph Priestley na veika vakasaenisi. Ia a veisau na matanicagi ena 1765 ni sotavi Benjamin Franklin e dua na saenitisi ni Merika, mani tekivu vakadidike ena veika me baleta na livaliva. Era qoroi koya na vo ni saenitisi ena veika e dikeva, era mani digitaki koya ena yabaki tarava me lewena na nodra isoqosoqo na saenitisi e Lodoni na Royal Society.

E dikeva tale ga o Priestley na veimataqali kasi. Qori e okati kina na *ammonia* kei na *nitrous oxide* (na kasi dau veivakamoceri). A wakia vata tale ga na wai kei na kasi eda kaburaka, basika kina na wai vakasoburuburu (dau vakayagataki ena wainimoli).

Ena 1774, a vakadidike tiko o Priestley ena ceva kei Igiladi, e dikeva ni tiko e dua na mataqali kasi e vaka-caudreva vakalevu na kadrala. Mani biuta o koya e dua

‘Vei ira kece na saenitisi e duatani duadua o Priestley ni guta sara ga me kila na ka dina.’

—Vola na saenitisi o Katherine Cullen

na kalavo ena dua na bilo iloilo e tu kina e 60 na mililita na kasi qori. A dikeva ni bula dede na kalavo ni vaka-tauvatani ke biu ena bilo iloilo e sega kina na kasi qori. A mani ceguva tale ga o Priestley, qai tukuna ni “vinaka nona icegu.”

Na kasi a dikeva qori o Joseph Priestley na oxygen.* E levu era tukuna ni vakadidike kece e cakava o Priestley, qo e “vakasakiti duadua.”

DIKEVA NA DINA ENA LOTU

E vakabauta o Priestley ni vakalatilati ena kena vaka-dinadinataki eso na ka vakasaenisi na nanuma ni tamata, e tukuna ni qori tale ga e vakavuna me sega ni vakadeuci kina na ivakavuvuli dina ena lotu. Dua na ka nona via kila na ka dina, ia e veisaqasaqa eso nona rai kei na ka e tukuna na iVolatabu. Kena ivakaraitaki, a nanuma ni sega ni vakavuna na Kalou na iVolatabu. E nanuma tale ga ni sega ni bula rawa tu mai o Jisu ni bera ni mai bula vakatamata.

Ena yasana adua, e vakavotuya o Priestley na veika lasu e vakavuvulitaka o lotu ena gauna oya, na ivakavuvuli qori era se vakavuvulitaka tiko ga e levu na lotu nikua. Ena nona ivola e kaya ni ka dina e vakavulica o Jisu kei ira na nona imuri, sa mai vakadukadukalitaki ena ka lasu, me vaka na ivakavuvuli ni Letoluvakalou, tawamate rawa ni yalo kei na vakayagataki ni ivakata-karakara era qai veisaqasaqa kei na ka e tukuna na iVolatabu.

Na veika e cakava qori o Priestley kei na nona tokona na veisau e vakayacori e Merika kei Varanise, era sega ni taleitaki koya kina e levu. Vakavuna mera vakama na dauvakacaca ena 1791 na nona vale kei na vanua e dau vakadidike kina, mani dro o Priestley e Merika. Dina ni rogo o Joseph Priestley ena vakadidike vakasaenisi e vakayacora, ia e vakabauta o koya ni “bibi duadua” na kena vulici na veika me baleta na Kalou kei na nona inaki. ■

* A dikeva taumada na kasi qori e dua na saenitisi mai Suwitisiladi o Carl Scheele, ia a sega ni volatukutukutaka na nona vakadidike. E muri a qai vakayacana na kasi qori e dua na saenitisi mai Varanise o Antoine-Laurent Lavoisier me oxygen.

IVAKAVUVULI NI LOTU KEI NA IVOLATABU

E dikeva o Priestley ni levu na ivakavuvuli ni lotu e veisaqasaqa kei na ka e tukuna na iVolatabu. Kena ivakaraitaki:

ivakavuvuli ni Lotu: Rau tautauvata o Jisu kei na Kalou.

iVolatabu: E tukuna o Jisu Karisito: “Ni cecere sara vei au o koya [Tamana].”—Joni 14:28.

ivakavuvuli ni Lotu: Ni mate na tamata e lai bula tale tiko ena dua na vanua.

iVolatabu: “Sa lako tani nonai cegu, a sa suka ko koya ki na kena qele; e na siga . . . ko ya sa otí na ka e vakanananu kina.”—Same 146:4.

ivakavuvuli ni Lotu: E rawa ni vakayagataki na ivakatakarakara me sokaloutaki kina na Kalou.

iVolatabu: “Koi au ko Jiova; sai koya oqo na yacaqu; ia na vakarokoroko me caka vei au ka’u na sega ni solia vua e dua tani; se na vakavinavinaka me caka vei au ki na matakau ceuceu.”—Aisea 42:8.

© Chronicle/Alamy

Era vākamā na dauvakacaca na vale i Priestley kei na vanua e vakadidike kina ena 1791

MATE NI GADRO

O TAQOMAKI IKO TIKO?

NA MATE ni gadro e dua na mate ni gusu kilai levu e vuravura. E sega ni kilai ni sa tauvi dua na mate vakadomobula qo. E vakamacalataka na ivola vakavuniwai na *International Dental Journal*, ni mate ni gadro kei na so tale na mate ni gusu “e taklevu qai ririkotaki” kina na bula ni tamata. E kaya tale ga ni mate qo e tara na bula ni tamata yadua kei na nodra bula na tiko volekata, ni vakavuna na “rarawa, mosi kei na nona sega ni kana vinaka e dua se marau-taka na bula.” Ena vukei iko na ulutaga qo mo taqomaki iko mai na mate ni gadro.

iVakamacala me Baleta na Mate Qo

Ni tauvi dua na mate qo, na imatai ni ka e yaco e vakatokai na *gingivitis*. Qori na kena vuze qai vutu na gadro. Ena dra tale ga ena gauna o barasi

kina se ni o leuta mo vakasavasavataka na batimu se o tu ga sa dra mai. Dau yaco tale ga qori ena gauna e dikevi kina vakavuniwai nomu gadro.

Ia ni sa lai ca sara, ena vakatokai me *periodontitis*. Ena gauna qo, sa tekivu me vakacacani na sui kei na gadro e taura na bati. Qai dau kidavi na ivakatakilakila ni mate qori ni toso na gauna. Kena ivakaraitaki, ena dra qai bulicaki vakaca na gadro, ena malumalumu qai veiyawaki na bati, ena boi na gusu qai laurai na vu ni bati.

Ka e Vakavuna kei na Kena Revurevu

Na mate ni gadro e vu mai na kena kumuni na tikitiki ni kakana e sureta na manumanu somidi ni bati. Kevaka e sega ni sava, ena vakavuna na vuze ni gadro. Toso na gauna sa na laurai na vu ni bati, ra qai kumukumuni

tale ga e keri na tikitiki ni kakana kei na manumanu somidi. Ke sega ni barasitaka se sava ena kaukaua qai vakatokai me *tartar*. Ni tiko kina na manumanu somidi, sa na vakacacani kina na sui kei na gadro e taura na batu.

Eso tale na ka e rawa ni vakavuna na mate ni gadro. Me vaka na nomu sega ni barasitaka se qarauna na batimu, nomu gunuva eso na wainimate e vakamalumalumutaka na sotia ni yago, matetaka, lomaocaoca, matenisuka, gunuvi sivia ni alakaolo, na vakatavako kei na veisau vakasauri ni wai e bulia na yago ena gauna ni bukete.

Ni tauvi iko na mate ni gadro, o na vakila na kena revurevu. Kena ivakaraitaki, ena mosi nomu gadro qai malumalumu na batimu. Ena vakavuna mo sega ni mama se marautaka na kakana o kania. Ena dredre mo vosa, ena veisau tale ga na kemu irairai. Era dikeva na dauvakadidike ni mate ni gadro ena tara na nomu bula tauoko.

Kena iWali

O na kila vakacava ni tauvi iko na mate ni gadro? De dua o siqema eso na ivakatakilakila sa vakamacalatiki mai cake. Ke vakakina, e ka vakyalomatua mo raica e dua na vuniwai ni batu me dikeva nomu gadro.

Vakacava e rawa ni wali na mate qori? Io. la ni sa lai ca sara, era na saga na vuniwai me tarovi na kena tete ni bera ni vakacacani na sui kei

na gadro e taura na batu. Era dau vakayagataka kina na veimataqali misini me kau laivi na *tartar* ena vanua cava ga era kabi kina.

Ke o sega mada ga ni volekata na vanua e caka kina na veiqaravi qori, o se rawa ga ni taqomaki iko mai na mate ni gadro. Qori na nomu qarauna kei na nomu taqomaka na batimu. ■

QARAUNA NA BATIMU

Barasitaka vakarua na batimu ena dua na siga.
Eso ena rairai vinakati mera cakava wasoma qori, de dua nira kana otu, mera taqomaki kina mai na mate ni gadro

Digitaka na barasi malumu, qai barasi tale ga vakamalua

Vakasavasavataka na batimu e veisiga ena nomu vakayagataka eso na mataqali barasi, ileunibati se so tale na ka me vakasavasavataki kina na maliwa ni batimu

Qarauna na Vakayagataki ilavo

ITUVAKI DREDRE

Ni o raica nomu itukutuku vaka-ilavo, o kidava ni oti totolo nomu ilavo me vaka ga na seavu ni tegu ni cabe na matanisiga. O se qai vakawati ga, ia e sivia na nomu sausaumi. Vakacava mobeitaki watimu? Segal! O na vakasamataka ga eso na sala mo **draud** cakacaka vata kina me wali na veika e vaka-vuna na ituvaki dredre qori.*

* Na ultaga qo e baleti ira na se qai vakawati ga, ia e yaga tale ga vei ira sa dede nodra vakawati.

VUNA E YACO KINA

Veiveisau. De dua o tiko kei nomu itubutubu ni bera ni o vakawati, ena rairai vou vei iko na levu ni ka me saumi se na nomu wasea vata kei watimu na kena dau voli na ka. Ena rairai duidui tale ga nomudrau rai me baleta na vakayagataki ilavo. Kena ivakaraitaki, ena rairai matau vei dua na isa ni vakawati me maroroi ilavo dua ena sega. Ena taura toka na gauna vei rau na veiwatini me tautauvata na nodrau rai me baleta na vakayagataki ilavo.

Lokuyara. E tukuna o Timoci e dua na daunibisinisi, ni a vakaleqai vakailavo ena gauna se qai vakawati kina ni sega na tuvanaka vinaka na ka me saumi. E kaya: “Na bera ni noqu saumi bili e vakavuna me keirau sauma vakaveiwatini e vica vata na udolu na ilavo. Mani oti kece na neirau ilavo.”

Sega ni raici na lako ni ilavo. O na vakayagataka vakasivia na ilavo ke o sega ni **raica** ni sa lako tani tiko mai nomu bausi. Dau yaco qori ni o vakayagataka na card ni baqe se volivoli ena internet. Ni vakarawarawataki na dinau vei ira na veiwatini vou, era na rawai mera volivoli vakalevu.

Se mani cava e vakavuna, e rawa ni vakaleqa na bulu vakawati na vakayagataki ilavo. E kaya na ivola *Fighting for Your Marriage*: “Levu na veiwatini e nodra leqa na vakayagataki ilavo, se mani vakacava na levu ni ilavo e tu vei ira. E dau vakavu veileti tale ga.”

Na dinau e vaka na co ca,
ena tubu tiko ga ke sega ni kauaitaki

KA O RAWA NI CAKAVA

Cakacaka vata. Mai na nomudrau veidusi, saga mo drau cakacaka vata me vakavinakataki kina na nomudrau vakayagataki ilavo. Drau veivosakitaka me kua ni tawasei kemudrau na leqa vakailavo.—*iVakavuvuli vakaivolatabu: Efeso 4:32.*

Dua na ituatuva ni vakayagataki ilavo. Vakavola na ka kece o volia ena dua na vula. Ena vuksi iko qori mo kila na vanua e lako kina na nomu ilavo, kei na veika e sega ni bibi o vakalusia kina nomu ilavo. E kaya o Timoci sa cavuti oti mai: ‘Mo lewa vinaka na nomu dau vakayagataki ilavo.’

Vakavola na veika bibi e dodonu me voli, okati kina na kakana, isulu, rede, sausaumi ni motoka kei na so tale. Vola tale ga na kedra isau qai raica se vakacava na levu ni ilavo o na vakayagataka kina e veivula.—*iVakavuvuli vakaivolatabu: Luke 14:28.*

“Sa veiwaravi ko koya sa kere

ka vua sa soli ka vua.”

—Vosa Vakaibalebale 22:7

Biuta vakanikitiki e veivula na isau ni kakana, rede, waiwai kei na so tale na ka. Eso era dau vakayacora qori ena nodra wasewasea na ilavo ena dui waqanivola.* Ke ra rai- ca ni lailai na ilavo ena dua na waqanivola, era na sega ni vakayagataka na vo ni ilavo, ia era na lai kauta mai na ilavo ena dua tale na waqanivola.

Veisautaka nomu rai me baleta na iyau. Na marau e sega ni vakatau ena ka vovou o taukena. O Jisu li a kaya “ni sega ni vakatau na bula ni tamata ena levu ni ka e tu vua.” (Luke 12:15) Koya gona, na nomu vakabauta na vosa qori ena laurai ena nomu dau vakayagataki ilavo.—*iVakavuvuli vakaivolatabu: 1 Timoci 6:8.*

So na ka mo cakava. E kaya o Eroni sa rua na yabaki nona vakawati, “O na rairai nanuma ni rawarawa na saumi ni bili ni retioyaloyalo, kana e vale ni kana kei na so tale. Ia ni toso na gauna ena vakaleqa nomu bula vakailavo. Keirau vulica me keirau vakuai keirau ena so na ka me rawa ni keirau bula ga ena ilavo keirau rawata.” ■

* Ke o dau vakayagataka na card ni baqe, o na sega beka ni maroroya na ilavo ena waqanivola, na kena risiti ga.

TIKINIVOLATABU BIBI

“Moni veilomani, ni veinanumi, ni yalarawarawa moni veivosoti.”

—Efeso 4:32.

“O cei vei kemuni e via tara e dua na vale levu ena sega ni tiko sobu mada me cakacakataka na kena isau?”—Luke 14:28.

“Ke sa tiko na ka meda kania, na isulu meda tokara . . . meda loma-vakacegu.”—1 Timoci 6:8.

MICAH KEI
MEGAN

“Ke dua vei kemudrau e nona itavi me sausaumi, e bibi tiko ga me kila o kemu isa na kemudrau ituvali vakailavo. Na veivosaki wasoma va qori ena sega ni yaco kina na leqa.”

DAVID KEI
NATALEINE

“Lalawataka na ka me caka. Kua ni nanuma mo vakayagataka kece na ilavo e tiko ena baqe. Ke o sega ni dau maroroi ilavo, o na sega ni vakarau tu ni yaco na leqa me vaka na kena vakavinakataki na motoka.”

Nona iDusidusi ni Veitosoyaki na Burogo

EDUA na mataqali burogo na *dung beetle*. Na manumanu qo e dau vakayagataka na deni manumanu me kena, e dau vakalutu yaloka tale ga kina. Eso na ka tagane era dau wasea vei ira na ka yalewa mera rawai ira kina. Dua na ka na kena dau veivalataki na denimanumanu vou. Era dikeva na dauvakadidike nodra taleva toka e dua na ibinibini denielefaniti e 16 na udolu na manumanu qo, ra qai vakaotia ena loma ga ni rua na aua.

Eso na mataqali burogo e dau bulia na denimanumanu me mokimokiti qai vaqiqica me lai bulu ina dua na vanua malumu. Era cakava qo mera drovaki ira kina na kena vo. E dau totolo nodra dro nira vaqiqica vakadonu, ena sega tale ga nira butakoca rawa na vo ni burogo.

E rawa vakacava vua na manumanu qo me kua ni sese ena bogi?

Vakasamataka Mada: E laurai ena vakadidike ni vakayagataka na rarama ni mata-

nisiga kei na vula na burogo na *dung beetle* me veitosoyaki kina. E rawa sara mada ga nira veitosoyaki ena bogi buto. Era dikeva na dauvakadidike mai Sauca Afrika nira cakava rawa qori ena veivuke ni rarama mai na isoso kalokalo na Milky Way, sega ni nodra raica na kalokalo yadua. E vakamacalataka e dua na ivola vakasaenisi na *Current Biology* ni qo e “imatai ni manumanu e volatukutukutaki me vakayagataka na isoso kalokalo na Milky Way me dusimaka na vanua me gole kina.”

E kaya na dauvakadidike o Marcus Byrne, e vakasakiti “na mata ni manumanu qo ni rawa ni vakayagataka mada ga na rarama katabuto ni kalokalo me dusimaka nona veitosoyaki.” E tomana: “E rawa nira vuksi keda meda kila na veika verevereeda dau raica.” Kena ivakaraitaki, e rawa ni porokaramutaki na *robot* me vaqaqara ena irusarusa ni vale ni vakamurimuria gona na idusidusi ni nona veitosoyaki na burogo na *dung beetle*.

Na cava o nanuma? E bula vakaidewadewa se buli nona idusidusi ni veitosoyaki na burogo na *dung beetle*? ■

O bau kila? Na burogo qo e dau vakamalumutaka qai vakabulabulataka na qele. E veikauyaka na sorenikau qai tarova na tubu sivia ni iwiliwili ni lago.

Isoso kalokalo: NASA, ESA, and the Hubble Heritage (STScI/AURA)-ESA/Hubble Collaboration; burogo: © Rolf Nussbaumer/age fotostock

